

DE TYSKE ARBEJDERE OG 1. VERDENS- KRIG

Af Michael Klos

I november 1918 oplevede verden det tyske kejserriges undergang. Matroserne med flere begyndte en revolution, som blandt andet førte til kejser Wilhelm II.'s abdicering og rigets overgang til Weimarerrepublikken. Krigen blev tabt militært og ikke afsluttet af revolutionen eller andre former for "dolkestød", som især den tysk-nationale højrefløj har hævdet efter krigen. Revolutionen kan dog kun forstås, når man ser på udviklingen af den tyske hjemmefront i perioden 1914-18. Kejserriget mistede i løbet af krigen sin autoritet og folkelig opbakning.

Da krigen brød ud i august 1914 troede man, at den ville være overstået inden jul. Den tyske historiker Golo Mann sammenfatter datidens forventninger med ordene: "Krigen ville vare kort og være smuk, et oplysende og befriende eventyr.". Den franske historiker Marc Ferro supplerer: "Således herskede ideen om, at en moderne krig nødvendigvis skulle blive en kort krig. Dette er med til at forklare de strategiske planers konceptioner."¹

Men 1. verdenskrig blev ikke nogen kort eller romantisk krig. Den blev tværtimod en moderne massekrig, hvor Europas industrialisering blev synliggjort på slagmarken. Store kanoner, kampvogne, u-både, maskingeværer og flyvemaskiner var nogle af industriens bidrag til krigsførelsens modernisering. En anden væsentlig fornyelse på området blev den store inddragelse af menneskelige ressourcer. Jo længere krigen varede, desto tydeligere blev det for de krigsførende stater, at de industrielle og menneskelige ressourcer ville komme til at afgøre krigens udfald. Da USA i 1917 trådte ind i krigen på Ententens side, blev den tyske situation nærmest håbløs.

Den økonomiske og politiske udvikling 1914-18

Kejserrigets militære overkommenado "Oberste Heeresleitung" skiftede tre gange ledelsen i løbet af krigen. Ledelsen af den 1. overkommando kunne ikke bære presset og blev erstattet med 2. militære overkommando i midten af september 1914. I slutning af august 1916 blev sidstnævnte ledelse erstattet med 3. militære overkommando. I denne forbindelse betragter man generelt overgangen fra 2. til 3. overkommando som et brud i den økonomiske og politiske udvikling.² Dermed har man en tendens til at vurdere perioden i *før* og *efter* magtovertagelsen. Mere nuanceret er det dog at arbejde med tre faser, hvilket bl.a. G. Mai har tydeliggjort.³

1. fase: august 1914 -forår 1915

Denne fase blev præget af forestillingen om den korte krig. Den 4. august blev der vedtaget en militær nødlov af rigsdagen ("Kriegsermächtigungsgesetz"). Den gav forbundsrådet beføjelser til at vedtage økonomiske nødforordninger, så længe krigen varede. Med krigen trådte også en anden lov i kraft ("Gesetz über die Verhängung des Belagerungszustandes" af 4. juni 1851). Denne lov betød at militæret fik magten i riget, og kun var ansvarlig over for den tyske kejser.

Kejserrigets krigsforberedelser var mangelfulde og utilstrækkelige. I august 1914 lod den daværende preussiske krigsminister og senere leder af 2. militære overkommando general Falkenhayn (1861-1922) oprette forskellige arbejdsgrupper, bl.a. en vedrørende krigsråstoffer ("Kriegsrohstoffabteilung"). Disse initiativer havde til opgave at effektivisere og fordele arbejdsopgaverne samt de dertil hørende ressourcer. Man inviterede ledere fra bank- og industriverdenen som rådgivere og medarbejdere. Det store problem var: "Det overlod styringen af økonomien til forskellige økonomiske interessegrupper"⁴ og disse grupper repræsenterede holdningen: "...industriens ret til at tjene penge."⁵

2. fase begyndelsen af 1915 - september 1916

I denne periode konsolideredes de økonomiske bestræbelser. Rustningsindustrien gik nu for alvor ind i den krigsvigtige produktion. Dog først efter at man havde fået statslige subventioner og aftagergarantier. Den høje arbejdsløshed i begyndelsen af krigen blev afløst af mangel på arbejdskraft. Virksomhederne fiskede efter arbejdskraft med "lokkelønninger" og andre goder, samtidig med at man klagede over arbejdernes ustabilitet og de stigende lønninger.

Et af de væsentligste problemer var at sikre befolkningens forsyning af madvarer. Hertil oprettede man en organisation. Men denne magtede ikke opgaverne og utilfredsheden voksede i befolkningen.

Regeringen skulle finansiere krigen. Her

var der to muligheder: lån eller skatter. Man valgte den første løsning. Lånene skulle så betales af krigens tabere. En forestilling som også de allierede kalkulerede med. Man førte en krig på kredit. I stedet for at betale krigen ved hjælp af skatter, gik man i gang med at trykke penge uden at have dækning herfor. Derved fremmede man et monetært overskud, som igen havde en inflatorisk virkning. De kunstige fastsættelser af priserne havde en dæmpende, men kun overfladisk virkning. Realiteten kunne aflæses på prisudviklingen på det sorte marked.

3. fase efterår 1916-1918

Efter de store slag i 1916 specielt Verdun og lidt senere på året Somme, var det tyske riges ressourcer udtømte. De allierede, hovedsagligt englænderne, havde ved Somme vist en uventet styrke i både mandskab og materiel. General Falkenhayn blev den 29. august 1916 afløst af den nye hærledelse, 3. militære overkommando. Den blev ledet af "heltene fra østfronten", general Paul von Beneckendorff Hindenburg (1847-1934) og hjernen bagved afgørelserne, Erich Ludendorff (1864-1937).

Den 30. september præsenterede hærledelsen Hindenburg-programmet.⁶ Dette program skulle fordoble og tredoble krigsproduktionen. Industrien skulle producere på livet løs, hvilket den kun ville, såfremt der blev stillet arbejdskraft til disposition. Oberst Bauer (fra 3. militære overkommando) fremlagde et lovforslag, som gik ud på samfundets militarisering. Forslaget mødte dog modstand fra flere sider og blev efter heftig diskussion vedtaget i december 1916 som lov om hjælpetjeneste for fædrelandet ("Gesetz über den Vaterländischen Hilfsdienst").⁷

Udadtil ville den tyske ledelse demonstrere den tyske enhed og vilje, og indadtil ville man "forbedre arbejdernes situation" ved at give dem kompensationer på det socialpolitiske område. Fagforeningerne blev inddraget i arbejdet. Dette samarbejde var dog ikke helt uproblematisk. Ledelsen blev klemmt mellem arbejderne på den ene side og staten på den anden: "Således blev arbejderlederne, trængt

nedefra, bestukket fra oven, og dømt til at skuffe alle."⁸

Arbejderne og krigen

Den planlagte korte krig betød, at der i det tyske krigsministeries kalkuler manglede overvejelser om produktionsomlægning og fordelingen af arbejdere som henholdsvis soldater og kanonføde. I efteråret 1914 ramtes den tyske hær af en ammunitionskrise, forårsaget af manglende reserver og en utilstrækkelig produktion. Produktionen var afhængig af den indkaldte arbejdskraft. Industrien krævede arbejderne hjem for at kunne sikre opretholdelsen af den nødvendige produktion. Tilbagekaldelsen af arbejdere fra fronten (fagudtryk herfor: reklamation) skete på en utilfredsstillende måde. Man oprettede derfor i slutningen af 1914 en central instans til løsning af opgaven ("Abteilung für Zurückstellungswesen").⁹

Her inddelte man arbejderne i grupper afhængig af deres anvendelighed: Arbejdsanvendelige, garnisonstjenesteanvendelige og krigsanvendelige. De krigspligtige skulle i tilfælde af tilbagekaldelse være over 39 år. Kun i ekstreme tilfælde blev yngre krigspligtige tilbagekaldt. Antallet af tilbagekaldte steg i løbet af krigen, i 1918 havde man således i Preussen over 2,4 millioner tilbagekaldte, og af dem var 50 pct. krigspligtige.¹⁰ Det medførte, at antallet af soldater per bataljon faldt, og at man i stigende grad brugte nationens ungdom i skyttegravene."

I 1918 var ca. 50 pct. af den mandlige befolkning mellem 15 og 60 år indkaldt. Antallet af mandlige industriarbejdere faldt fra 1913 til 1918 med "kun" 25 pct. Dette tal betyder dog ikke, at 75 pct. af arbejderne ikke lå i skyttegravene. Der fandt en jævn udskiftning sted. Arbejdere blev sendt til fronten og soldater til fabrikkerne. I september 1918 skiftede således 24.175 arbejdere over til hæren og 34.769 soldater til industrien.¹²

Denne udskiftning havde flere aspekter. I 1918 var soldaterne mere end bare nedslidte

og trætte. Udskiftningen var tvingende nødvendig for soldaternes ydeevne. Derudover er det interessant, at militærforvaltningerne gjorde den erfaring, at de forhenværende frontsoldater (dvs. tilbagekaldte) adskilte sig fra andre arbejdere ved at være mere "fredelige". Disse arbejdere havde frontoplevelserne i baghovedet og ville undgå genindkaldelse, derfor var de mere fredelige, hvilket blandt andet betød, at de var politisk mindre aktive.¹³ Militærpolitiet i Stuttgart konkluderede derfor:

*"... uden tvivl, at de arbejdere, der i længere tid har været ved fronten er mere fredelige og tilfredse end de der ikke har været indkaldt endnu. Derfor må vi overveje, at udskifte samtlige arbejdere med arbejdere fra fronten"*¹⁴

Den 24. marts 1916 fremlagde en fabrikant følgende tilståelse over for nogle meningsfæller.

*"Mine herrer, jeg har dæmpet mine arbejderes frihed til at flytte, hvorhen de vil, idet jeg blev enig med generalkommandoen. Så snart der var én der ville væk eller på anden måde ikke opførte sig pænt, meldte jeg ham til generalkommandoen, og han blev indkaldt med det samme. Det er alt sammen gået meget hurtigt. ... bagefter var folk ganske fornuftige."*¹⁵

Militærforvaltningerne samarbejdede langt hen ad vejen. Problemerne opstod, når militæret tog flere arbejdere end industrien var villig til at afgive.

For de mandlige arbejdere der var i den krigsanvendelige alder og som havde den tilstrækkelige fysiske kondition, hang skyttegravene som en permanent skygge over tilværelsen. Faren for at blive indkaldt blev i løbet af krigen større, fordi de menneskelige ressourcer var ved at være udtømte og nedslidte.

Krigens indflydelse på arbejdsmarkedets struktur

Den nye krig var som tidligere nævnt en massekrig. Det betød, at de farvestrålende rytterangreb blev erstattet med skyttegravenes ragnarok, som vi bl.a. kender fra romanen *Intet nyt fra Vestfronten* af E.M. Remarque.

Den industrielle produktion rykkede i centrum i forbindelse med de store slag ved især Vestfronten. En afgørende faktor i den industrielle produktion er råvarer. Da Tyskland blev afskåret fra verdensmarkedet gennem den engelske flådeblokade, kom man hurtigt i den situation, at ressourcerne var begrænsede.

I spørgsmålet om ressourcetildelingen blev kriteriet for krigsvigtighed afgørende. Man kan således inddele industrien i tre hovedgrupper, nemlig fredsindustri, krigsindustri og blandet industri.¹⁶ Disse tre grupper gennemgik væsentlige forandringer i løbet af krigen. Man kan få et indtryk af ændringerne ved at se nærmere på arbejdsstyrkens udvikling i perioden 1913-18.

Tabel 1 Ansatte i industrien 1913 og 1918.¹⁷

	Ansatte i 1.000		ændringer i pct.
	1913	1918	
Krigsindustri	2.116	3.050	+44
Blandet industri	2.970	2.186	-25
Fredsindustri	2.301	1.380	-40
<i>I alt</i>	<i>7.387</i>	<i>6.616</i>	<i>-10</i>

Tabellen viser, at krigsindustrien voksede i perioden 1913 til 1918, mens den øvrige industri måtte leve med til tider meget store tab af arbejdskraft.¹⁸ Mange virksomheder i fredsindustrien måtte lukke. Arbejderne fandt hurtigt nyt arbejde i krigsindustrien. Den samlede arbejdsstyrke faldt med lidt over 10 pct. I denne tabel er kvinder og unge medregnet. Ser man kun på tallet for voksne mænd, så er der tale om et fald på lidt over 28 pct. Den gruppe, som har den største vækst i den industrielle produktion, er kvinderne. Deres andel steg med hele 52 pct. Udover kvinder og unge

brugte man også udenlandsk arbejdskraft og krigsfanger til at dække industriens behov.¹⁹

Selv om den samlede arbejdskraft "kun" faldt med godt 10 pct., så må man huske på, at Tyskland befandt sig i et militært og industrielt kapløb, hvor de allierede med USA's produktionsapparat i baghånden kunne blive ved med at øge produktionen, mens de egne materielle og menneskelige ressourcer var ved at være udtømte.

Ændringer på arbejdspladsen

Ændringerne på arbejdspladsen blev i høj grad bestemt af, hvilken position virksomheden havde i krigsproduktionen. I bestræbelserne på at gøre den samlede tyske produktion mere rationel, lukkede man blandt andet de mindre og urentable virksomheder og koncentrerede produktionen i de større.

Et centralt stridsspørgsmål mellem arbejdsgivere og lønmodtagere blev arbejdstiden. Perioden frem til 1914 var kendetegnet af en udvikling, der gik mod kortere arbejdsdage, fri lørdag eftermiddag og søndagsfri. I værftsarbejderstrejken i 1913 krævede de strejkende den ugentlige arbejdstid sat ned fra 56 til 53 timer.²⁰

Krigen ændrede kraftigt på arbejdstiden afhængig af, hvad virksomheden producerede. For fredsindustrien og den blandede industri var alt fra produktionsstop og overarbejde muligt. I den krigsvigtige industri steg arbejdstiden på grund af de enorme produktionsbehov til 70-80 timer om ugen. Især de faglærte havde regelmæssigt overarbejde, lørdags- og søndagsarbejde.

Den høje belastning havde konsekvenser for både mennesker og maskiner: Den medførte sygdom, arbejdsulykker og en faldende kvalitet. I de officielle retningslinjer til pressen kunne man blandt andet i juli 1917 læse, at ulykker "... naturligvis kunne ske oftere end ellers". Men pressen fik henstilling om ikke at skrive så meget om dem, fordi oplysningerne kunne udnyttes af fjendens propaganda.²¹

Den meget høje belastning i den krigsvigtige industri kunne ikke holdes i længden, derfor satte man den ugentlige arbejdstid ned til 58 timer. Søndagsfri blev ofte en nødvendighed, idet maskinerne skulle have et minimum af pasning. Derudover var ressourcerne selv i den krigsvigtige industri ikke altid til stede, blandt andet fordi det tyske transportsystem, især jernbanen, var overbelastet. Det førte til mindre produktionspauser.

De minimale sikkerhedsregler på arbejdspladsen kunne dårligt opretholdes under krigen. Arbejdsmiljøet blev dårligere; manglende udluftning, varme og kulde, dårlig belysning og manglende sikkerhedsforanstaltninger var nogle af de kritikpunkter, man påpegede. I nogle tilfælde klagede arbejderne ikke over de manglende sikkerhedsforanstaltninger af frygt for indkaldelsen til skyttegravene.²²

De nævnte mangler førte til, at antallet af arbejdsulykker steg. I ammunitionsfabrikkerne arbejdede man f.eks. med sundhedsfarlige nitroforbindelser. Disse stoffers farlighed blev undervurderet eller var slet ikke kendt. Det gjaldt da også først og fremmest om at producere så meget som muligt. Arbejdernes sikkerhed kom først i anden række. Ofrene ved arbejdsulykker blev sat lig med ofrene ved fronten.

Fabrikkerne opfattede virksomhederne som deres ejendom, hvilket medførte en slags "jeg alene vide!" mentalitet. Man nægtede f.eks. at anerkende fagforeningerne som forhandlingspartnere og overenskomster var en sjældenhed. Allerede i august 1914 erklærede fagforeningslederne deres støtte til kejserrigets krigsførelse og denne linje fulgte man fortsat. Dette samarbejde blev kritiseret af bevægelsens venstrefløj og resulterede i en negativ udvikling af medlemstallet. Årsagerne til nedgangen var indkaldelser, frygt for repressalier, dårlig økonomi og utilfredshed med borgfreden. I 1913 havde de frie fagforeninger 2.574.000 medlemmer, mens tallet i 1916 var faldet til 967.000 medlemmer.

Arbejderlederne mistede delvist kontakten til deres basis. Allerede i december 1914 finder man eksempler på spontane lønkampe. I

disse lønkampe fik arbejdsrådene og de såkaldte revolutionære tillidsmænd ("Obleute") en relativ stor betydning. I den daglige kamp stod fagbevægelsen meget svagt i forhold til arbejdsgiverne. Ville arbejderne derfor forbedre deres arbejdsforhold, måtte de gøre brug af deres ret til frit at kunne skifte arbejdsplads. Denne fluktuation på arbejdspladsen medførte en del uro. Den var ikke særlig rationel og der blev brugt mange ressourcer på den.

Efter adskillige klager fra arbejdsgiverne anbefalede den preussiske militærforvaltning i begyndelsen af 1915, at man kun skulle ansætte arbejdere, som af deres tidligere arbejdsgiver havde fået udstedt en frigørelsesattest. Fagbevægelsen reagerede med protester. Metalarbejderforbundet dokumenterede, at arbejdsgiverne udnyttede dette system ved ikke at udstede disse attester. Man nedsatte et samarbejdsudvalg bestående af repræsentanter fra arbejdsgiver og lønmodtagersiden samt en militærperson som iagttager. Her kunne klagesager behandles. Disse udvalg betød, at arbejderne mistede deres ret til frit at vælge arbejdsplads. Til gengæld havde man nu fået arbejdsgiverne til forhandlingsbordet. Dette samarbejdsudvalg ophørte med at virke efter vedtagelsen af lov om hjælpetjeneste for fædrelandet i 1916 og de dermed forbundne bestemmelser om oprettelsen af et udvalg (§ 11) og klagemuligheden (§ 9).

Materielle leveforhold

Oberst Bauer og Ludendorf fra 3. militære overkommando klagede den 8. december 1918 til krigsadministrationen i Berlin over arbejdernes høje lønninger og luksusvaner: "... hos dele af rustningsindustriarbejderne er der ligefrem indtrådt ødselhed, luksus og dovenskab."¹¹

Ser man nærmere på lønudviklingen i de forskellige hovedindustrigrupper og samtidig på den kønsspecifikke lønudvikling, så viser de nominelle tal klare lønstigninger i perioden 1914-18.

Et flyveblad som krigsadministrationen satte i omløb.

"Hvem der i dag strejker i stedet for at arbejde, lader fjenden komme ind i landet, han slår brødrenes forsvar og våben som en fej slyngel ud af hånden."

Tabel 2 Gennemsnitlig lønudvikling (nominel) i 370 virksomheder 1914-18 (marts 1914 er lig med 100).²⁴

	mænd	kvinder
Krigsindustri	252	287
Blandet industri	209	232
Fredsindustri	181	202
I alt	214	240

Kvindernes løn steg mere end mændenes og lønnen i krigsindustrien steg mere end i de andre hovedgrupper. Men selv om kvindernes løn steg mere end mændenes og man derfor kan tale om, at krigen medførte en nivellering af den kønsbestemte lønforskel, så var den af en relativ betydning for gennemsnittet. Mens kvindernes i marts 1914 i gennemsnit tjente 2,27 mark pr. dag, fik mændene 4,83 mark pr. dag. I september 1918 var gennemsnitslønnen steget til 5,41 mark pr. dag for kvinder og 10,27 mark pr. dag for mændene. Mændene fortsatte med at tjene mere end kvinderne.

For at gøre lønudviklingen lidt tydeligere kan man sammenholde lønudviklingen i en virksomhed som stålmagnaten Krupp i Essen. Her steg lønnen i perioden 1910-14 med ca. 21 pct. I perioden 1914-18 med ca. 234 pct. for mænd og ca. 340 pct. for kvinder.²⁵ Ser man nærmere på lønudviklingen i perioden 1914-18, så skete der et brud i 1916, det vil sige det tidspunkt hvor den 3. militære overkommando overtog magten og satte Hindenburg-programmet i gang. Man lod industrien

producere ud fra deisen: Producer så meget som muligt, uanset omkostningerne - sæt dem på regningen, taberne betaler. Løntallene fortæller dog ikke så meget, når man udelukkende ser på deres nominalvækst. Interessant er derimod deres realværdi, som findes ved at relatere dem til prisudviklingen i samfundet.²⁶

Selv om nominallønningerne steg, faldt reallønningerne og arbejdernes økonomiske forhold blev generelt forværret af krigen. Men selv om man f.eks. tjente mere end de andre og måske tjente ganske pænt, var det ikke ensbetydende med, at man kunne få det, som man ville købe. Der herskede varemangel og der blev indført rationeringskort. Det gav plads for det sorte marked. For at imødegå ukontrollerede prisstigninger vedtog man i august 1914 en lov om maksimalpriser, som skulle administreres af kommuner og byer. Byerne begyndte at konkurrere om varerne. Regeringen blandede sig og fastsatte maksimalpriserne. Priserne var dog stadig ikke ens over hele Tyskland, man tog hensyn til regionale forskelle. Fra begyndelsen af 1915 blev enkelte varer rationeret og i 1917 var de fleste forbrugsvarer rationeret. De regionale prisforskelle blev udnyttet af producenterne. Den socialdemokratiske avis Fremad ("Vorwärts") anførte følgende priseksempel for rug. I Berlin var prisen 220 mark, i Köln 236 mark. Rug fra landområderne øst for Berlin blev transporteret forbi Berlin til Köln, med det resultat at Berlin ikke fik leveringer. Avisen konkluderede følgerigtig: "Prisen er blevet til fiktion."²⁸

Tabel 3 Gennemsnitlig årsløn (real) i 370 virksomheder 1914-18 (marts 1914 er lig med

Marts	1914	1915	1916	1917	1918
Mænd					
Krigsindustri	100	91,8	88,9	76,2	77,8
Blandet industri	100	83,4	79,9	62,3	60,4
Fredsindustri	100	82,6	73,5	54,3	52,2
Kvinder					
Krigsindustri	100	90,8	101,5	83,5	86,0
Blandet industri	100	83,6	77,6	65,9	64,0
Fredsindustri	100	78,0	72,4	53,2	58,9

Landbruget reagerede med at producere varer, som endnu ikke var omfattet af pris-kontrollen. Som et resultat af den, som G. Mai skriver, hjælpeløse og uovervejede prispolitik, dyrkede landmændene 1916 i større omfang kålroer i stedet for kartofler. Dertil kom en dårlig kartoffelhøst. Heldigvis men ikke planlagt, havde man nu en erstatningsvare, nemlig roer i større mængder. Dette gav vinteren 1916/17 navnet kålroevinteren.

Kort efter krigens udbrud fik landbruget påbud om ikke at fodre dyrene med korn. Fra oktober 1914 blev kornpriserne låst fast, mens kødpriserne blev ved med at stige. Dermed gav staten nærmest en præmie for en øget kvægproduktion og en omgåelse af foderforbudet.

For at modgå denne tendens lod man i begyndelsen af 1915 et stort antal grise slagte, fordi man anså dyrene som menneskets største madkonkurrent. Denne aktion fik navnet Svinemord ("Schweinemord"). I den historiske litteratur er man enig om, at dette mord var udtryk for en forfejlet planpolitik, man er dog uenige om, hvor mange grise der blev slagtet.²⁹

Statens manglende initiativer og fejlkonklusioner førte til, at længslen efter en "mad-diktator" voksede. Den utilfredsstillende forsynings-situation kom til udtryk i den tiltagende betydning, det sorte marked fik. Fra begyndelsen af 1918 modarbejdede man ikke længere dette økonomiske system, hvor mellem 30-50 pct. af produktionen blev omsat.

En fortrolig konference mellem lederen af krigsernæringsadministrationen ("Kriegsernährungsamt") von Waldow, oberst Bauer og førende industrielle i januar 1918, havde kort sagt det formål at se på: "...på hvilken måde den hidtidige ulovlige forsyning kan laves om til en lovlig."³⁰ Dette citat illustrerer fortrinligt, hvor resigneret ledelsen var over for den illegale handel. Man ville nærmest trylle illegaliteten væk, men bibeholde dens effekt. Helt grotesk bliver det, når man ser på indenrigsministeriets hemmelige skrivelse til regeringspræsidenten i Slesvig fra den 30. marts 1917. Heri gøres der opmærksom på sammenhængen mellem forsynings-situationen og

stemningen i befolkningen på baggrund af en rapport udarbejdet af krigsernærings-administrationen. Under punkt 4 vedrørende smug-handel (grænsehandel) står der, at man ener-gisk dog uden at være smålig skal bekæmpe smughandlen:

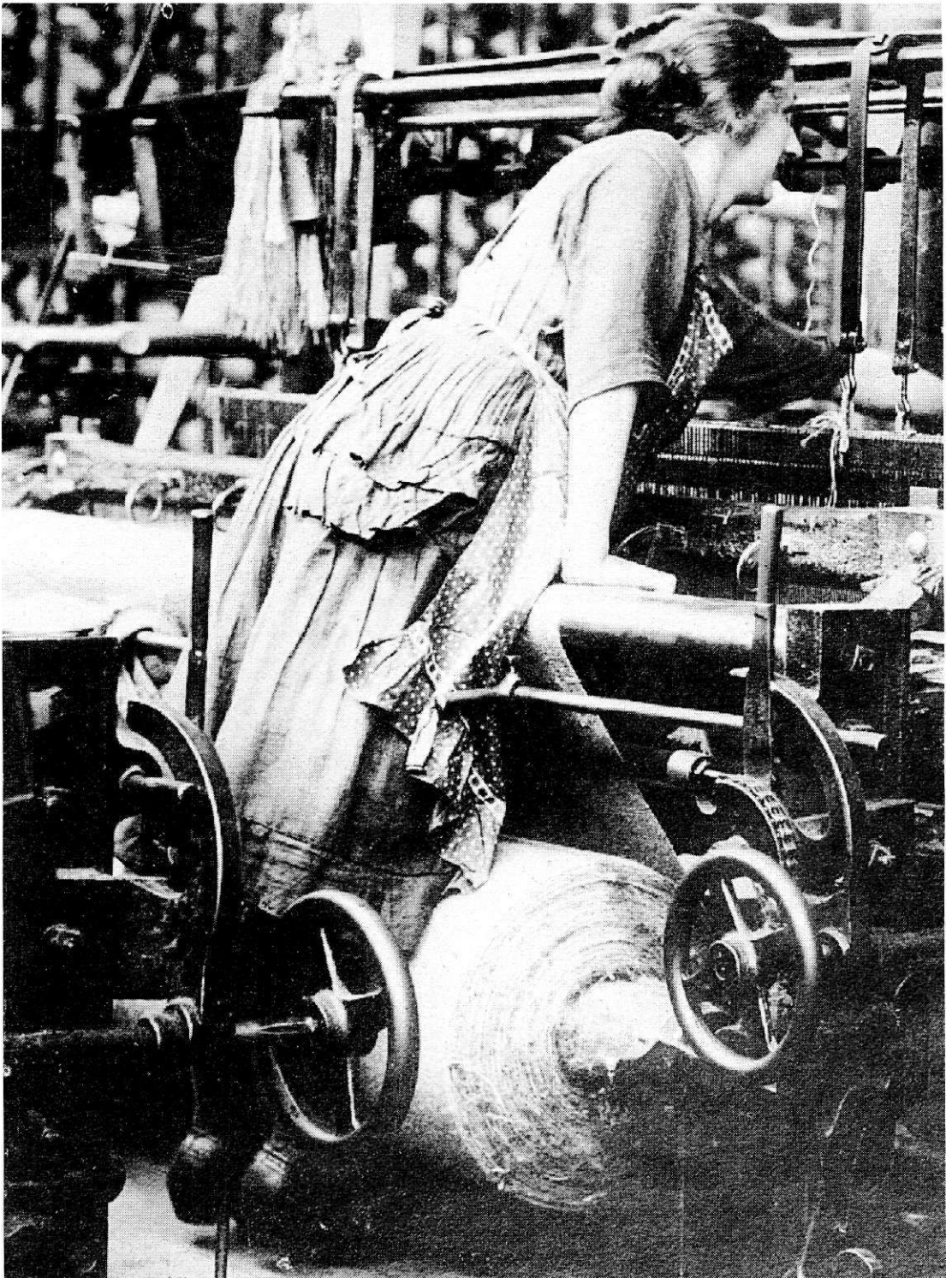
"Den af krigsadministrationen hemmeligt organiserede indførsel af spæk osv. som tillæg for rustningsarbejdere er nyttig, så længe en ukontrolleret smugling gennem enkelte velha-vende virksomheder ikke finder sted."³¹

Krigsadministrationen var involveret i en ille-gal handel med fødevarer, hvilket var en nød-vendighed, når man tager Tysklands forsyn-ingssituation i betragtning. Tyskerne led un-der fødevaremangel og en del af hverdagen blev brugt på jagten efter mad. Man tog på udflugter, ud på landet, hvilket ofte indebar byttehandel eller plyndringer af marker.

Man har diskuteret, hvor stor indflydelse sulten fik på krigens gang. Man mener at mel-lem 400.000 og 750.000 mennesker døde som følge af underernæring.³² Selv om rustnings-industriarbejderne tjente relativt godt, så var der næppe tale om den luksus, som bl.a. oberst Bauer hævdede.

Den kvindelige arbejdskraft

Jeg har tidligere skrevet om dette emne i *Ar-bejderhistorie* og vil derfor kun kort komme ind på det.³³ I oberst Bauers tidligere omtalte lovforslag, som i en stærk revideret form blev vedtaget som lov om hjælpetjeneste for fædre-landet, gjaldt militariseringen også over for kvinderne. Kvinderne skulle erstatte mændene ved maskinerne for dermed at frigøre dem til skyttegravene. I litteraturen har man i lang tid skrevet om de store mængder af kvinder, som nærmest erobrede fabrikkerne. Ved nærmere undersøgelser må denne opfattelse af "de store masser" revideres. Der var derimod tale om en omlægning af produktionen. F.eks. gik kvinderne fra tekstilindustrien til ståindustri-en og stuepigerne forlod deres dårlige arbejds-

"En gravid jutevæverske" hedder dette foto fra omkring 1. verdenskrig i en oplysningskampagne om de skadelige virkninger af visse typer arbejde på gravide. Det gjorde ikke det store indtryk på rustningsindustrien (ABA).

forhold til fordel for de bedre betalte industrijobs. Kvinderne arbejdede i fabrikkerne, passede familien og dagligdagen. Meget passende sagde man om dem i samtiden, at de altid var D.U. - "Dauernd Unterwegs" dvs. altid undervejs.

Kapitalisternes dobbeltmoral og arbejderens fluktuation

Industriens forhold til krigen blev bestemt af to grundlæggende forudsætninger. For det første, at det var en kortvarig og succesrig krig, for det andet at taberne skulle bære krigens omkostninger. Opfattelsen af at krigen ville være forbi inden for overskuelig tid forstærkede industriens modvilje mod at omstille produktionen til krigsproduktion. Nye anlæg, investeringer og en produktionsomlægning indebar betydelige økonomiske risici. Når krigen var overstået, ville man stå tilbage med et delvist ubrugeligt produktionsapparat. Derfor mente førende folk fra industrien:

*"Den der yder ud over det sædvanlige under usædvanlige forhold, skal også have lov til usædvanlige godtgørelser. Høje krigsfortjener er altså absolut berettigede."*³⁴

Denne holdning blev mødt med modstand under den 2. militære overkommando's ledelse, men opgivet af den 3. overkommando til fordel for Hindenburg-programmets løfter om sejr. Den militære ledelse i 3. overkommando stolede nærmest blindt på industriens løfter om enorme produktionsforøgelser, forudsat selvfølgelig, at industrien fik arbejdskraft og en god varepris. Priserne og lønningerne steg nærmest ukontrolleret, specielt efter 1916.

Arbejdsgiverne betalte lokkelønninger, for at få fat i den nødvendige arbejdskraft, hvilket førte til ukontrollerede bevægelser på arbejdsmarkedet. At det var så vanskeligt at kontrollere arbejdsmarkedet hang bl.a. sammen med den meget uklare kompetencefordeling mellem f.eks. krigsministeriet, hærledelsen og generalkommandoerne. Den ellers så velkendte

tyske grundighed og nøjagtighed led skibbrud. En videnskabelig medarbejder i det statistiske kontor "(Preußische Statistische Landesamt") vurderede i 1919 den statslige lønpolitik som værende præget af: "... til tider modstridende forholdsregler...der let fik karakter af vilkårlighed."³⁵

Mens industriens ledere på den ene side udgav sig for at være meget patriotiske og nationale, så var de på den anden side først og fremmest forretningsmænd, med økonomisk vinding for øje. Et faktum der blev tydeligt for en mand som Richard Merton, der var medarbejder i krigsadministrationens økonomiske stab. Han nåede 1917 frem til den konklusion, at det ikke var de store etiske værdier som fædrelandskærlighed eller national stolthed, der drev værket, men at det derimod var udsigten til at tjene mange penge på denne krig.³⁶

Industriherrerens dobbeltmoral kom f.eks. tydeligt frem, når en virksomhed af overenskomststudvalgene blev pålagt at betale højere lønninger. De reagerede med at betale den reviderede løn, samtidig med at de satte varens pris op under henvisning til udvalgets afgørelse. Et andet mere opsigtsvækkende eksempel er industriens ståleksport, der via Schweiz nåede den franske industri.

Arbejdernes vandring på arbejdsmarkedet er udtryk for fluktuation. Fluktuationen førte til, at især de østlige områder tabte store mængder af arbejdskraft og de sydlige områder i lidt mindre grad. Den store gevinst gik til de mellemtytske områder.

I perioden 1913-18 kunne Mellemtyskland registrere en tilvækst i arbejdskraft på over 2,3 millioner, mens landområderne i øst tabte næsten 2 millioner.³⁷ Dermed drøede man Tysklands randregioner for arbejdskraft til fordel for den preussiske sværindustri. En virksomhed som Krupp havde således i 1913 39.000 ansatte, mens man i 1918 havde 106.000 ansatte³⁸. Arbejdernes fluktuation blev fremmet af: løfter om mere løn, bedre arbejdsvilkår eller f.eks. af sundhedsmæssige årsager. Men også af, at arbejdsgiverne ville af med de vanskeligste af arbejderne. Den industrielle produktions tiltagende koncentri-

on i større virksomheder og militærets indkaldelser af arbejdere til skyttegravene førte yderligere til bevægelser på arbejdsmarkedet. Fluktuationen blev bremsed af de forskellige bestræbelser på at binde arbejdskraften, den mest omdiskuterede var netop lov om hjælpe-tjeneste for fædrelandet.

Et afgørende dilemma i denne sammenhæng blev påpeget og sammenfattet af det preussiske statistiske kontor, idet det påpegede, at så længe man fra ledelsens side ikke radikalt ændrede ved de eksisterende løn- og prisforhold var problemerne uløselige.³⁹

Krisen på hjemmefronten

I november 1918 blev det tyske kejserrige ramt af revolutionen, efter at det sidste desperate militære forsøg i marts 1918 var slået fejl og de allierede svarede med et omfattende modangreb. I slutningen af september 1918 krævede 3. militære overkommando, at fredsforhandlinger skulle optages. Det militære nederlag var en kendsgerning, selv om man via dolkestødslegenden senere prøvede at overbevise tyskerne om det modsatte. I følge denne myte var det netop ikke militære årsager, men kommunister og jøder, der var de ansvarlige for *hjemmefrontens*, sammenbrud.

I forlængelse heraf er det interessant at vurdere protestens karakter. Forenklet kunne man spørge, om den "folkelige protest" var politisk eller materielt betinget? I arbejdet med dette spørgsmål finder man frem til følgende fire overordnede protestmotiver:

1. Utilfredshed med den økonomiske situation.
2. Fredslængsel og krigslede.
3. Social protest.
4. Politisk protest.

Disse fire punkter skal ikke opfattes som determinanter for de enkelte aktioner, ofte var der flere grunde til protesten. I den forbindelse er begrebet *organisering* blevet stillet overfor begrebet *spontanitet*.

I militærets stemningsrapporter, kommer

det gang på gang frem, at hovedårsagen til protesten eller uroen var mangel på den basale forsyning af fødevarer⁴⁰. For det første sultede befolkningen og for det andet oplevede befolkningen de eklatante misforhold i fordelingen af forsyninger som snyd.

Om 1917 kunne det IX. armékorps generalkommando i sin rapport om stemningen i befolkningen skrive, at maj solen havde af spændt situationen og at: *"I den store del af befolkningen er humøret et mavespørgsmål."*⁴¹ De spontane aktioner fandt sted foran bagerbutikkerne, hvor kvinderne stod i kø i timer for at få det rationerede brød for til sidst ikke at få noget. De gjorde oprør og plyndrede butikernes lager eller lignende. I disse aktioner var det overvejende kvinder og unge, der var aktive. De mere organiserede aktioner blev som oftest anvendt i de større virksomheder. Også her var kvinderne aktive, de havde heller ikke skyttegravens hængende som en trussel over hovedet.

Den politiske protest havde to hovedtemaer, nemlig den politiske ligestilling af arbejderklassen i form af afskaffelsen af treklassevalgretten og efter 1917 "fred uden annekser". Allerede i august 1914 havde det tyske socialdemokrati haft meget svært ved at samle hele rigsdagsfraktionen og partimedlemmerne bag den såkaldte borgfred og Tysklands krigspolitik. I 1917 kom det brud, der i så mange årtier havde ligget og ulmet inden for bevægelsen, det uafhængige socialdemokratiske parti (USPD) blev dannet.

Specielt den utilstrækkelige forsyningssituation og følgerne af denne bidrog til erosionen af den politiske og sociale orden. Kendsgerningen var, at statens institutioner ikke formåede at løse problemerne og kom til at fremstå som inkompetente i specielt forsyningsspørgsmålet. Dette medførte et tiltagende autoritetstab. På et tidligt tidspunkt blev kejser Wilhelms berømte ord fra august 1914: *"Jeg kender ikke længere til partier, jeg kender kun til tyskere"* gjort til skamme. Den synlige utilstrækkelighed, tiltagende krigslede og den politiske agitation dannede grobund for revolutionen. Den udbredte modvilje over

for statsmagten var en vigtig forudsætning for at den af matroserne og soldaterne iværksatte revolution fik så stor gennemslagskraft.

Den 1. verdenskrig medførte omfattende samfundsmæssige og politiske ændringer. Novemberrevolutionen, Versaillesfreden og Weimarrepublikken efterfulgte "verden af i går" i Tyskland. I 1933 endte denne udvikling med Hitlers overtagelse af magten. Den tyske diktator havde selv oplevet verdenskrigen og nederlaget. Denne erfaring satte sine dybe spor og havde stor indflydelse på Hitlers forhold til hjemmefronten og tyskernes leveforhold under 2. verdenskrig. Han frygtede en gentagelse af Novemberrevolutionen og prøvede derfor at bevare roen i befolkningen. Han havde erkendt, at et folk der sulter bliver utilfreds.⁴²

Noter

1. Golo Mann: "Deutsche Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts", Frankfurt a.M. 1992 (1. udgave 1958) s. 590. Marc Ferro: "Der Grosse Krieg 1914-18", Frankfurt a.M. 1988 (1. udgave på fransk 1969).
- 2.1 litteraturen vurderes dette brud meget forskelligt. Ursula von Gersdorf: "Frauen in der Kriegswirtschaft", Stuttgart 1969, formidler det indtryk, at krigsøkonomien kan deles op i to perioder, hvor overgangen fra 2. til 3. militære overkommando er skellet. Her får man det indtryk, at forholdene under 3. overkommando blev væsentlig forbedret og effektiviseret, se s. 15. Denne opfattelse må dog nuanceres, hvilket bl.a. fremgår af denne artikel.
3. Gunther Mai: "Das Ende des Kaiserreiches", München 1987 s. 91 ff.
4. R.Wall, J.Winter: "The upheaval of war", Cambridge 1988 s. 40.
5. Gerd Hardach: "The First World War" (1. udgave på tysk 1973). 1987 s. 58, s. 60 og Gerald D. Feldman: "Armee, Industrie und Arbeiterschaft in Deutschland 1914 bis 1918", Bonn 1985 s. 68.
6. Et udtryk for den 3. militære overkommando's manglende økonomiske forståelse og en tiltagende desperation og nærmest naive tiltro til industriens løfter var vedtagelsen af Scheer-programmet fra den 19. september 1918. Her vedtog man en kæmpe u-bådsproduktion. Bundes Militärarchiv Freiburg 3/v 4685 Denkschrift zur Versorgung der Marine- Industrie mit Arbeitskräften 1914-18
7. Reichs Gesetzblatt 1916 s. 1333 ff., Feldman 1985 s. 424 ff.
8. Feldman 1985 s. 414.
9. Med ikrafttræden af belejringsloven af 1851 fik de 57 militærkommandoer rundt omkring i riget overdraget magten. De vigtigste militærmyndigheder var de 21 kommanderende generaler i de enkelte armékorpdistrikter og de 9 guvernører i de større fæstninger. De militære kommandoer var uafhængige og det førte til uensartede forretningsgange m.m. Derudover indebar forholdet mellem krigsministeriet og hærledelse og generalkommandoerne vanskeligheder i bl.a. kompetencespørgsmålene.
10. Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich bd. 42 s. 28, bd. 44 s. 25, se også Ute Daniel: "Arbeiterfrauen in der Kriegsgesellschaft", Göttingen 1989 s. 94.
11. Se hertil de generelle betragtninger i Michael Klos: "De dansksindede soldater og Verdenskrigen 1914-18" i *Sønderjyske Årbøger* 1991 s. 149-160.
12. Daniel 1989 s. 94.
13. Gunther Mai: "Kriegswirtschaft und Arbeiterbewegung in Württemberg 1914-18", Stuttgart 1983 s. 265.
14. Mai 1983 s. 139.
15. Mai 1983 s. 379, se andre eksempler i Zeitschrift des Preussischen Statistischen Landesamtes 1919 s. 328, Ulrich Cartarius: "Deutschland im Ersten Weltkrieg - Texte und Dokumente 1914-18". dtv. 1982, dok. 58 s. 83 og Volker Ulrich: "Die Hamburger Arbeiterbewegung vom Vorabend des Ersten Weltkrieges bis zur Revolution 1918/19", Hamburg 1976 s. 258.
16. G. Bry: "Wages in Germany 1871-1945" Princeton 1960 s. 193, Jürgen Kocka: "Klassengesellschaft im Krieg. Deutsche Sozialgeschichte 1914-18", Frankfurt 1988/1973 s. 28: *Fredsindustrien*: Fødevarerind., tekstilind. *Krigsindustrien*: Metalforarbejdende ind., maskinbygning, kemisk ind., m.m. *Blandet industri*: Minedrift, byggeindustri jord og beton, træ-, papir-, læder- og rengøringsindustri.
17. På basis af Waldemar Zimmermann: "Die Veränderungen der Einkommens- und Lebensverhältnisse der deutschen Arbeiter durch den Krieg" i "Bevölkerungsbewegung, Einkommen und Lebensverhältnisse", Stuttgart 1932 s. 350, Bry 1960 s. 194, Kocka 1988 s. 28. Jeg har måttet revidere angivelsen for blandet industri. Se hertil Michael Klos: "De tyske arbejderkvinder og verdenskrigen 1914-18" i *Arbejderhistorie* april 1992 s. 52 f. og note 6.
18. Man kan kritisere inddelingen for at være for firkantet. Se hertil især Herman Schäfer: "Regionale Wirtschaftsverbände in der Kriegswirtschaft" Stuttgart 1983 s. 83 f.

19. Se hertil Friedrich Zunkel: "Die ausländischen Arbeiter in der deutschen Kriegswirtschaftspolitik des 1. Weltkrieges" i "Entstehung und Wandel der modernen Gesellschaft" Berlin 1970 s. 280-311.
20. Landesarchiv Schleswig 309 10745 16.6.1913.
21. LA Schleswig 309 8307 26.7.1917.
22. Mai 1983 s. 138.
23. Mai 1983 s. 379.
24. Kocka 1988 s. 30, Bry 1960 s. 200.
25. Zimmermann 1932 s. 296 ff. og Lothar Burchardt: "Zwischen Kriegsgewinnen und Kriegskosten, Krupp im Ersten Weltkrieg" i "Zeitschrift für Unternehmensgeschichte" 32 h.2 1987 s. 81.
26. Kocka 1988 s. 32 f., Bry 1960 s. 208 ff.
27. Kocka 1988 s. 33 f., Bry 1960 s. 211 f.
28. Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Merseburg Rep. 90 a. Tit IX 5 a. Bd. 1. Vorwärts, nr. 323 26.11.1914.
29. Hardach 1987 s. 115.
- 30. BM Freiburg RM 3/v 8212** 12.1.1918.
31. LA Schleswig 309 8305 30.3.1917.
32. Repräsentanter for de høje skøn er bl.a. K.D.Erdmann: "Der Erste Weltkrieg", München 1980 s. 188, Britta Nicolai: "Die Lebensmittelversorgung in Flensburg 1914-18" Flensburg 1988 s. 19, s. 23, s. 31. A.Offer: "The First World War - An Agrarian Interpretation", Oxford 1989, sætter tallet til omkring 424.000. Offer konkluderer: "The German people, were often cold and hungry. But whatever their complaints, Germany did not starve." s. 34.
33. Klos 1992 s. 49-63.
34. Gerald D. Feldman: "Vom Weltkrieg zur Weltwirtschaftskrise" Göttingen 1984 s. 24.
35. ZdPSL 1919 s. 324, se også s. 305.
36. Ursachen und Folgen - vom deutschen Zusammenbruch 1918 und 1945 bis zur staatlichen Neuordnung Deutschlands in der Gegenwart Berlin 1958 bd. 1.Dok. 130 a. Memorandum af den 12.7.1917.
- 37. StfdDR bd. 40 1919 s. 326.**
38. Burchardt 1987 s. 80 ff.
39. ZdPSL 1919 s. 332.
40. BM Freiburg RM 3/v 4670, 43671.
41. BM Freiburg RM 3/v 4670 rapporten fra den 15.6.1917.

42. Se hertil bl.a. Lothar Burchardt: "Die Auswirkungen der Kriegswirtschaft auf die deutsche Zivilbevölkerung im Ersten und Zweiten Weltkrieg", i "Militär-geschichtliche Mitteilungen", bd. 15 1974 s. 65-97. Karl Christian Lammers: "Føreren - Hitlers politiske karriere", København 1991 s. 202 ff.

Abstract

Klos, Michael, Die deutschen Industriearbeiter und der Weltkrieg 1914-18, *Arbejderhistorie* 1/1995, p. 22-34

Der Erste Weltkrieg ist der erste europäische Massenkrieg. Die deutschen Arbeiter wurden als Soldaten an der Front und als Arbeitskraft in der Industrie gebraucht. Je länger der Krieg dauerte, um so deutlicher wurde diese doppelte Funktion. Die hohen Verluste in den großen Schlachten und die Inanspruchnahme der menschlichen Reserven durch das Militär führten bald zu einem Mangel an Arbeitskraft und Soldaten. Die Lebens- und Arbeitsverhältnisse wurden immer schlechter und die Ernährungssituation war mangelhaft und unzureichend organisiert.

Das deutsche Kaiserreich vermochte es nicht die sozialen, ökonomischen und politischen Probleme hinreichend zu lösen. So kam der politische Zusammenbruch nachdem der militärische bereits erfolgt war.

Michael Klos

cand.mag., adjunkt ved Århus Købmandsskole
Musvågevej 10, 5, 8210 Århus V
86-161742